

महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची भूमिका व आवश्यकता

प्रा. नागेश प्रल्हाद गायधने

वुमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट्स अंड कॉमर्स, न्यू
नंदनवन, नागपूर

सारांश :

भारतामध्ये बांधकाम उद्योग हे एक अत्यंत महत्वाचे क्षेत्र आहे आणि इमारत बांधकाम तसेच इतर पायाभूत सुविधा निर्माण करणाऱ्या प्रकल्पांमध्ये लाखो कामगार कार्यरत आहेत. भारतात खूप मोठ्या प्रमाणात श्रमिक वर्ग आहे. भारतात इमारत व इतर बांधकाम कामगार एक महत्वाचे आणि मोठे क्षेत्र आहे. या क्षेत्रात काम करणारे अनेक कामगार कमी वेतन, अनौपचारिक नोकऱ्या आणि कठीण कामकाजाच्या परिस्थितींमध्ये कार्य करतात. हे असंघटीत क्षेत्रात कार्य करतात यामुळे संघटीत क्षेत्राप्रमाणे मिद्वार्या फायद्यांपासून हे वंचित राहतात. या क्षेत्रात काम करणारे श्रमिक हे असंघटीत असल्यामुळे यांची पिढाव्णूक होत असते. कामाचे जास्त तास, कठीण काम, अडचणीचे काम आणि ते मानाने अतिशय कमी मजुरी या क्षमिकांना मीळत असते. या क्षमिकांना आपण इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळात सामावून घेतला तर यांचे होणारे शोषण थांबवण्यास मदत मीळेल. कामगारांच्या उत्पन्नात वाढ होणार, कामगारांचे राहणीमान उंचावेल, कामगारांचे कर्जबाजारीपणा कमी होईल, दारिद्र्यात घात होईल, बांधकाम उद्योगाला चालना मिळेल, लोकांची या क्षेत्राकडे पाहण्याची दृष्टी बदलेल. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आधार बनेल. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेला पायबळ मीळेल, देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात हातभार लागेल. पण प्रत्यक्षात असे झाले नाही. सरकारकडून कामगारांसाठी खूप योजना राभाविण्यात आल्या पण प्रत्यक्षात ज्या पाहिजे त्या प्रमाणात या योजनांचा फायदा कामगारांना मुळू शकला नाही. म्हणून सरकार व अशी महामंडळे यासाठी जबाबदार आहेत. कामगारांचा या मंडळा संबंधीचा अज्ञान हे एक मुख्य कारण आहे. हा अज्ञान दूर करणा काळाची गरज आहे. याच हेतूने प्रभावित संशोधन करण्याचा विचार केलेला आहे. या अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून महाराष्ट्रात इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाचे यथायोग्य आकलन करता येईल.

परिचय :

महाराष्ट्रात शहरी आणि ग्रामीण समुदायाचे मिश्रण आहे. हा शोधनिबंध मजुरांसाठी महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची भूमिका व आवश्यकता यावर अभ्यास करतो. तत्कालीन आकडेवारी अनुसार १८,७५,५१० एवढी एकूण कामगार नोंदणी संख्या आहे, आता पर्यंत एकूण ५९८.०९ कोटी रुपये एवढा लाभ कामगारांना वितरीत करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्रात आतापर्यंतच्या आकडेवारी अनुसार २०,२८,९०३ लाभार्थी आहेत. महाराष्ट्रातील इमारत व इतर बांधकाम कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी मंडळाची भूमिका व आवश्यकता याचा अभ्यास करणे, मंडळ कोणत्या नवीन

उपाययोजना राभऊ शकतो याचा अभ्यास करणे, हे संशोधनाचे महत्वपूर्ण उद्देश आहे.

संशोधन प्रश्न (Research Questions) :

1. महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची स्थापना का केली गेली, आणि ते इमारत आणि बांधकाम कामगारांच्या कल्याणासाठी किती प्रभावी ठरले आहे?
2. महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाच्या प्रमुख कल्याणकारी योजनांचा इमारत बांधकाम कामगारांच्या जीवनावर काय परिणाम झाला आहे?
3. महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाच्या योजनांची अंमलबजावणी राज्याच्या विविध भागांमध्ये किती प्रभावी आहे?
4. कामगारांच्या सामाजिक, आर्थिक, आणि शारीरिक सुरक्षा सुधारण्यासाठी महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाने घेतलेल्या उपाययोजना किती प्रभावी आहेत?

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध द्वितीय सामुग्रीवर आधारित आहे. तथ्य संकलनासाठी वीषयांशी संबंधित विविध संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य, वर्तमानपत्रे व नियतकालिके इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची स्थापना :

महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची स्थापना १९९६ मध्ये केली गेली. या मंडळाच्या स्थापनेचे मुख्य उद्दिष्ट बांधकाम कामगारांना सुरक्षित आणि समर्थ जीवन प्रदान करणे होते. महाराष्ट्र राज्यातील विविध इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार, विशेषतः ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर करणारे कामगार, या मंडळाच्या योजनांचा लाभ घेण्यास पात्र आहेत.

मंडळाचे मुख्य कार्य हे कामगारांना विविध कल्याणकारी योजनांचा लाभ देणे आहे. यामध्ये **आरोग्य योजना**, **शालेय शिक्षण योजना**, **वयोवृद्ध पेंशन योजना**, **आर्थिक मदत योजना**, आणि **नोकरी प्रशिक्षण** यांचा समावेश होतो. या योजनांनी कामगारांच्या जीवनमानात सुधारणा केली आहे, आणि त्यांना आर्थिक, सामाजिक व आरोग्याच्या दृष्टीने एक आधार दिला आहे.

मंडळाची भूमिका आणि महत्त्व :

सामाजिक सुरक्षा योजना :

मंडळाच्या प्रमुख योजनांमध्ये कामगारांना सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध करून देण्याची योजना आहे. यामध्ये आरोग्य विमा, अपघाती विमा, आणि वयोवृद्ध पेंशन योजना यांचा समावेश आहे. या योजनांनी कामगारांना आपत्कालीन परिस्थिती मध्ये आर्थिक मदत मिळवून दिली आहे.

आरोग्य आणि सुरक्षा :

कामाच्या ठिकाणी असलेल्या धोका आणि अपघातांची वारंवारता लक्षात घेता, मंडळाने कामगारांच्या आरोग्य आणि सुरक्षा संबंधित योजना सुरू केली आहे. यामध्ये कामगारांसाठी नियमित आरोग्य तपासणी, औषधांची सुविधा, तसेच गंभीर अपघातांवर उपचाराची योजना आहे.

शालेय शिक्षण :

मंडळ कामगारांच्या मुलांसाठी शालेय शिक्षणाची योजना कार्यान्वित करते. कामगारांच्या मुलांना शालेय शिक्षण, शिष्यवृत्ती, आणि अन्य शालेय सुविधा मिळवून दिल्या जातात, ज्यामुळे त्यांचा भविष्यातील विकास होतो.

आर्थिक मदत योजना :

कामगारांना आपत्कालीन स्थितीमध्ये, जेव्हा ते काम करण्यास असमर्थ असतात, त्यावेळी मंडळ आर्थिक मदत प्रदान करते. यामध्ये, अपघात, रोग किंवा इतर कारणांमुळे कामगार नोकरी गमावल्यास त्यांना मदत मिळवून दिली जाते.

कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण :

मंडळ कामगारांना नवीन कौशल्य शिकवण्यासाठी प्रशिक्षण देते. यामुळे कामगारांना उच्च वेतनाच्या नोकऱ्यांसाठी पात्र बनवले जाते, आणि त्यांची जीवनशैली सुधारणे शक्य होते.

मंडळाच्या योजनांची अंमलबजावणी आणि परिणाम :

मंडळाच्या विविध योजनांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र राज्यात प्रभावीपणे केली जात आहे. तथापि, काही आव्हानांचा सामना देखील करावा लागतो:

- **अवेरनेस (Awareness):** अनेक कामगारांना या योजनांची माहिती नाही. यामुळे योजना त्यांच्यापर्यंत पोहचविण्याची गरज आहे.
- **वित्तीय आव्हाने (Financial Challenges):** योजना पूर्णपणे कार्यान्वित करण्यासाठी अतिरिक्त निधी आणि संसाधने आवश्यक आहेत.
- **डेटा संग्रहण (Data Collection):** कामगारांचा डेटा गोळा करणे आणि योग्य व्यक्तींना योजना पुरवणे हा एक मोठा आव्हान आहे.

तथापि, मंडळाच्या योजनांचा समग्र परिणाम सकारात्मक आहे, आणि कामगारांच्या जीवनमानात सुधारणा झाली आहे.

निष्कर्ष (Conclusion) :

महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाने इमारत आणि बांधकाम क्षेत्रातील कामगारांसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. कामगारांना आर्थिक, सामाजिक, आणि आरोग्याच्या दृष्टीने लाभ मिळवून देणे, त्यांचे जीवनमान सुधारणा करणे हे मंडळाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. तथापि, योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये काही आव्हाने असून, त्यावर काम करण्यासाठी संसाधनांचे व्यवस्थापन, जागरूकता आणि डेटा व्यवस्थापन यावर लक्ष देणे आवश्यक आहे. योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीद्वारे बांधकाम कामगारांच्या जीवनात चांगली सुधारणा होईल.

संदर्भ (References):

- महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची अधिकृत वेबसाइट
- कामगार मंत्रालय, भारत सरकार अहवाल
- महाराष्ट्र राज्य सरकारचे वार्षिक अहवाल
- <https://mahabocw.in/mr/>
- कामगारांचे मानसिक आरोग्य – डॉ. वृषाली राऊत
- कामगार कायदे – संजय सुखटणकर
- <https://bandhkamkamgar.com/gift-of-educational-books-to-children-of-bandhkam-kamgar/>
- https://aaplesarkar.mahaonline.gov.in/en/Login/Certificate_Documents?ServiceId=3524